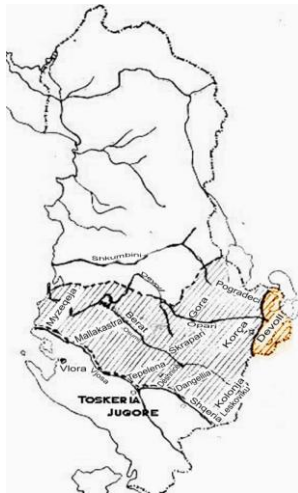

KËRKIME GJUHËSORE

Anyla SARAÇI (Maxhe)

BASHKËPËRKIME TË TË FOLMES SË DEVOLLIT ME DISA TË FOLME TË GEGËRISHTES

Nga pikëpamja gjeografike, toskërishtja veriore dhe gegërishtja jugore shtrihen në një zonë relativisht të gjerë dhe të banuar qysh herët nga një popullsi me dendësi të lartë. Këto dy zona shtrihen në brezin ndërmjet lumenjve Vjosë dhe Shkumbin, brez që përfshin gjithë Shqipërinë e Mesme dhe zonat veriore të Shqipërisë Jugore. Relievi i kësaj zone vjen duke u ngritur në lartësi nga perëndimi në lindje, nga ultësira deri në territore të thyera malore. Luginat e lumenjve u kanë dhënë mundësi të mira komunikimi këtyre zonave që në antikitet, sepse përgjatë tyre ka kaluar rruga Egnatia me degët e saj që niseshin që nga Durrësi dhe Apolonia. Historikisht, në këto territore ka pasur qendra të zhvilluara nga pikëpamja ekonomike dhe social-kulturore. Një pjesë e territoreve që shtrihen në

brigjet jugore të Shkumbinit, qysh para pushtimit turk bënë pjesë në pronat feudale që e kishin qendrën e tyre në veri të Shkumbinit¹. Ngulimet e Aranitasve shtriheshin deri në Mokër.

Gjatë pushtimit turk, pjesa më e madhe e qarkut të Korçës bënte pjesë në sanxhakun e Ohrit. Devollin e përfshinte kazaja e Korçës, ndërsa pjesa jugperëndimore e tij përfshihej në kazanë e Kosturit. Të gjitha territoret të quajtura “Devulli i Poshtëm” dhe “Devulli i Sipërm” ishin në zotërim të Muzakajve. Në testamentin e Muzakajve thuhet shprehimisht se zot Andrea Muzaka “...gjithashtu zotëron dhe qeveris gjithë krahinën e Devollit të Epërm. Duhet shënuar që këtu ndodhet një vend që e quajnë Voskop, i cili është shkatërruar. Ai gjithashtu zotëron dhe qeveris gjithë qytetin e Korçës deri në fshatin e quajtur Sovjan...Ai gjithashtu zotëron dhe qeveris gjithë krahinën e Devollit të Poshtëm deri në Nestrano, qytet i cili është i shkatërruar.”² Zotërimet e Devollit deri në Kostur i mbetën trashëgim djalit të tretë të Muzakajve, Teodorit të Stojës.

Këto rrethana historiko-gjeografike kanë bërë të mundur këto territore të kenë marrë e kanë dhënë me njëra-tjetrën. Si rrjedhim edhe të folmet e toskërishtes veriore kanë një sërë përkimesh me gegërishten jugore. Pozicioni gjeografik i territoreve ku fliten këto folme është pranë me territoret ku përdoret gegërishtja jugore. Historia e zhvillimit të marrëdhënieve midis dy bashkësive

¹ Dibra është një nga këto qendra.

² Ch. Hopf, *Chroniques Greco-romanes inédites ou peu connues...*, përkth. Robert Elsie, Berlin, 1873.

ANYLA SARAÇI

gjuhësore të ndryshme lidhet me marrëdhëniet tregtare, kulturore dhe afërsia territoriale me krahinat e Shqipërisë së Mesme. Duhet theksuar se këto marrëdhënie, në kohë dhe territore të ndryshme, kanë qenë të ndryshme, si rrjedhim dhe ndikimet gjuhësore janë me shtrirje të ndryshme.

Banorët e Devollit, historikisht, kanë pasur lidhje të hershme tregtare me krahinat e tjera të Shqipërisë, sepse luginat e Devollit, Drinit, Shkumbinit, Osunit dhe Vjosës përbënin arteriet kryesore të mallrave që në periudhën e shteteve ilire (shek. III-II p. e. s.), Këto rrugë tregtare vazhduan deri vonë. Lëvizjet e mëdha të popullsisë, afërsia gjeografike, komunikimi midis qendrave të rëndësishme ekonomike dhe kulturore të përmendura më sipër sollën si rrjedhim që në të folmet e gegërishtes jugore dhe të toskërishtes veriore të ketë përkime të plota apo të pjesshme, të cilat shfaqen në rrafshet e ndryshme gjuhësore.

Edhe pse krahina e Devollit, nga pikëpamja e grupimit të të folmeve përbën veçori brenda grupit lindor të toskërishtes veriore, kjo nuk e ka penguar të ketë ndikimet e saj në gegërishten jugore dhe anasjelltas.

Në të folmen e Devollit përkimet me gegërishten vihen re më tepër në morfologji dhe më pak në rrafshin fonetik. Përkimet më të shpeshta janë:

1) Dukuria e reduktimit të *ë*-së së theksuar. Kjo dukuri ka përkime të pjesshme dhe vihet re në pozita paratheksore dhe pastheksore. Reduktimi sasiore i *ë*-së së theksuar vihet re në fjalë proklitike të cilat mbarojnë me zanoren *ë* dhe fjala e theksuar pas saj fillon me një zanore apo me bashkëtingëlloren *h* (*d'arët, d'aurt, i thiri mb'embrë*); në fjalë ku *ë*-ja ndodhet në pozicion një rrokje të hapur nistore (*vllaj-vëllai, ktu-këtu, kshu-kështu*); në fjalë ku *ë*-ja ndodhet në pozicion paratheksor (*bakti, puntor, plotsoj*). Në raste të tjera procesi i reduktimit të *ë*-së së theksuar është në fillimet e veta.

2) Një përkim i plotë me gegërishten veriore është ekzistenca e së ashtuquajturës “rasë vendore”, e cila sot haset vetëm në toskërishten veriore, përkatësisht në të folmen e Devollit (*bë diellt, dënë të, d'Oçisht*);

3) Një veçori e përbashkët midis toskërishtes veriore dhe gegërishtes jugore që gjendet në të folmen e Devollit është dhe përdorimi i pronorëve përkatës për gjininë mashkullore dhe në gjininë femërore në rasat e zhdrejta (*tat-tate, tënd-tënde*). Në të dy folmet mbasea e gjinisë është mjeti gramatikor i dallimit të dy formave;

4) Dukuri që mbulon pothuaj gjithë Toskërinë Veriore dhe Shqipërinë e Mesme është dhe ajo e formimit të emrave abstraktë nga emërimi i mbiemrave prejppjesorë (*e vrara-e vramja, e lara-e lamja, e kënduara-e kënduemja*);

5) Në togfjalëshat, të cilat si gjymtyrë kryesore kanë një emër në rasën kallëzore të paraprirë nga parafjalët *në, mbi, nëpër, për, me*, dhe si gjymtyrë të varur një emër në rasën gjinore ose një mbiemër të nyjshëm, si në gegërishten jugore dhe në toskërishten veriore, përkatësisht në të folmen e Devollit, gjymtyra e varur e togfjalëshit e ruan një përkatëse (*dë fushën e lëruarë; vajtmë bë shtëpinë e Fotinisë; për bajramnë e voglë; me pogaçen e dasmës* etj.). Në toskërishten jugore nyja bie fare ose kthehet në të.

BASHKËPËRKIME TË TË FOLMES SË DEVOLLIT ME DISA TË FOLME TË GEGËRISHTES

Por, në disa raste vihen re disa përkime që kanë të bëjnë jo me të gjitha të folmet e toskërishtes veriore, por vetëm me disa prej tyre. Këtu mund të vëmë në dukje disa tipare të përbashkëta midis gegërishtes jugore dhe të folmes së Devollit në veçanti.

Në përgjithësi, në toskërishte, është ruajtur theksi fundor i huazimeve turke, ndërsa në të folmen e Devollit hasim si fjalë me theks fundor (*abllá, xhaxhá, pará, kafé, ashllamá, mertepé*), ashtu dhe fjalë turke me theks parafundor (*xhézyve, qófte, shamátë, shíshe*);

Në të folmen e Devollit vihet re dukuria e buzorëzimit të *i*-së para ose pas tingujve buzorë, dukuri që është e zakonshme në të folmet e Shqipërisë së Mesme (*krypë-krypenicë, pyperkë*). Në fakt, J. Gjinari këtë dukuri e përmend vetëm për të folmet e Beratit dhe të Myzeqesë³, por kjo dukuri vihet re në të gjithë fshatrat e Devollit ku është mbledhur materiali ynë dialektologjik. Duhet theksuar se buzorëzimi i *i*-së në *y* nuk është shtrirë në të gjitha fjalët ku *i* ndodhet para ose pas një tingulli buzorë, siç ndodh rëndom në të folmet e Shqipërisë së Mesme (*frykë, qylym, krymb*). Kështu, mund të arrijmë në përfundimin se te këto fjalë, procesi i buzorëzimit mund të jetë zhvilluar në mënyrë të pavarur dhe jo si një ndikim i gegërishtes jugore.

Ashtu si në gegërishte, edhe në të folmen e Devollit vihet re dukuria e shndërrimit të *ë*-së së patheksuar në *i* përpara një rrokjeje të theksuar, megjithëse është dukuri më e kufizuar në raport me të folmet perëndimore të toskërishtes veriore (*gjilpëra, livezhga, ginjeshtrë, njindizaj, të trashigohehesh* etj.). Kjo dukuri ka ndodhur më tepër kur zanorja *ë* është ndodhur më tepër pranë një bashkëtingëlloreje qiellzore.

Në të folmen e Devollit, bashkëtingëlloret laringale *h* nuk ndihet në asnjë pozicion, ndërkohë që në të folme të tjera (kryesisht në Shqipërinë e Mesme, si dhe në disa të folme të toskërishtes veriore si ajo e Myzeqesë) kjo bashkëtingëllore është shndërruar në buzore-dhëmboren *f* (*i ngroft, me vëfte*). Në të folmen e Devollit, një refleks i tillë haset vetëm te fjalët *llaftari-llaftaris-i llaftarisur, atfernaj* etj.

Në të folmen e Devollit ndihet ndikimi i gegërishtes jugore në përdorimin e trajtës së pronorit *tem-teme*, krahas *tim-time* të përemrit pronor të vetës së parë, ku prona dhe pronari janë në numrin njëjës në rasat gjinore, dhanore e kallëzore (*i djalit tem, djalit tem, djalën tem-i çupës teme, çupës teme, çupën teme* etj.).

Në të folmen e fshatit Progër, por dhe në fshatrat Vranisht e Bitinckë, krahas mbaresës *-nj* për foljet me temë në zanore, hasen dhe format me mbaresën *-j* (*lanj-laj, lëronj-lëroj, thanj-thaj*).

Format pësore-vetvetore të foljeve në vetën e parë dhe të dytë njëjës, si në të folmen e Devollit dhe në gegërishten jugore, janë pa *h* (*laesh, aesh*), edhe

³ J. Gjinari, Tipare të të folmeve të toskërishtes veriore të njëjtë me të gegërishtes jugore, SF, nr. 2, 1965, f. 129-137.

ndërmjet dy zanoreve te disa folje hyjnë bashkëtingëlloret *j* dhe *r* kundër hiatit (*ziresh, krijesh*).

Në të folmen e Devollit hasen përkime dhe në format e shumësit të së kryerës së thjeshtë, në të cilat mbaresat *-më, -të, -në* të folmeve që mbarojnë me bashkëtingëllore u përgjigjen mbaresat *-me, -te, -ne* të të folmeve të gegërishtes veriperëndimore (khs. *lithmë-lithtë-lithnë* me *lidhme-lidhte-lidhne*). Mbaresat *-më, -të, -në* në toskërishten veriore janë më të hershme nga pikëpamja kronologjike. Një dukuri interesante vihet re në përkimin e përdorimit të nyjës *e* dhe jo *të* në mbiemra me funksion predikativ. Kjo dukuri është shtrirë në të gjitha të folmet e fshatrave të Devollit, kryesisht në ligjërimin e brezit të mesëm dhe të vjetër (*e ka gjaknë e ëmbël; e ka vërnë e ngushtë; e ka viçnë e voglë*).

Edhe toskërishtja veriore ka ndikuar te gegërishtja jugore. Këto ndikime duken në disa drejtime:

Grupet *kl* dhe *gl*, si në toskërishten veriore dhe në gegërishten jugore, kanë dhënë përkatësisht *q* dhe *gj* (*qumësht, gjuhë*). E. Çabej sjell dëshmi të shqipes së shkruar në të cilat faktohet që këto grupe "...i ka folur gjithë lëma gjuhësore e shqipes..."⁴. Ruajtja e këtyre grupeve në të folmet e Çamërisë dhe në të folmen e Devollit kanë mbetur si gjurmë të fundit të një gjendjeje fonetike të hershme të gjuhës. Te këto të folme ka dallime thelbësore në zhvillimin e këtyre grupeve të bashkëtingëlloreve. Ndërsa në gegërishten veriore ka pasur një zhvillim të shkallëshkallshëm nga *kl>kj* dhe *gl>gi* (*klumësht-kjumësht-qumësht, klaj-kjaj-qaj, gluri-giuri-gjuri*), në toskërishten jugore ruhen më tepër format e vjetra me *gl* dhe *kl* (çamërishtja i ruan dhe sot grupet *kl* dhe *gl, gluri, glëmp, klishë* etj.). Në toskërishten veriore, këto grupe, në shembujt e përmendur më sipër, janë zhvilluar drejt qiellzoreve mbylltore *q* dhe *g*. Por, në fjalë ë tjera, si: *klyçi, klisha*, të cilat ruhen në të folmet lindore të toskërishtes veriore (të folmet e fshatrave Sinicë, Qytezë, Bradvicë, Grapshi etj. deri diku dhe në Hoçisht) te grupi *kl* nuk ka ndodhur asimilim i anësoros sonante *l* në mesoren qiellzore *j* dhe më pas në qiellzoren mbylltore të shurdhët *q*. Kështu, grupi *kl* nuk është zhvilluar drejt qiellzores *q*, por ka mbetur në grykoren *k*. Përsa u përket fjalëve që kanë pasur grupin *gl*, mund të vëmë në dukje se në të folmen e Devoll kalimi *gl>gj* nuk dëshmohet të jetë bërë në mënyrë të shkallëshkallshme nëpërmjet asimilimit, por format me mbylltoren qiellzore *gj* janë bërë menjëherë.

Në të folmen e Devollit ende ruhen grupet *lk, lg, lj*, të cilat janë më të pranishme kryesisht në toskërishten jugore⁵ (*alkë, ulk, balgë-balgore*), ndërkohë që në gegërishte këto grupe u asimiluan në *j* dhe rënie të plotë të saj (*ujk-uk*, formë që haset te antroponimet *gege*). Asimilimi i këtyre grupeve, të cilat dikur kanë qenë të mbarë shqipes, u zhvillua në rrugë të ndryshme dhe kjo solli dhe diferencimin dialektor nga pikëpamja fonetike.

⁴ E. Çabej, *Për historinë e konsonatizmit në gjuhën shqipe*, Studime gjuhësore III, 1977, Rilindja, Prishtinë, f. 54.

⁵ Q. Haxhihasani, *Një vështrim mbi të folmen e Çamërisë*, Dialektologjia shqiptare I, Tiranë, 1971, f. 118-194.

BASHKËPËRKIME TË TË FOLMES SË DEVOLLIT ME DISA TË FOLME TË GEGËRISHTES

Po ashtu, bashkëtingëlloret qiellzore *q* dhe *gj* nuk afrikohen si në të folmet e gegërishtes veriore (*qafë, gjak*), një tipar mjaft i dallueshëm në të folmet e gegërishtes në përgjithësi.

Një dukuri mjaft e pranishme në gegërishten jugore që vjen si ndikim i toskërishtes veriore është dhe shurdhimi i bashkëtingëlloreve të zëshme në fund të fjalëve (*zok- zoq, i math, i lik* etj.).

Në disa të folme lindore të gegërishte (Dibër) dhe në të folmen e Shestanit ruhen ende format e vjetra me *-nj* të foljeve në të pakryerën (*dinja, lëronja*)⁶, ashtu si gjenden dhe në të folmen e Devollit.

Te format e së kryerës së thjeshtë, format sigmatike të foljeve në mënyrën lidhore e dëshirore që hasen pothuaj në të gjitha të folmet e toskërishtes veriore, janë të pranishme dhe te të folmet e Shqipërisë së Mesme (por, në të folmen e Devollit, krahas përdorimit të formave sigmatike të së kryerës së thjeshtë, hasen, madje, dhe format e vjetra me *-ç*, si: *arçë, lënça, të punoç, të mësoç* etj.)⁷.

Pohimi i J. Gjinarit se në anën lindore pikat më të mëdha të takimit vihen re në rrafshin morfologjik, mund të vërtetohet me të dhënat dialektore nga e folmja e Devollit, pavarësisht se në grupimin e të folmeve të toskërishtes veriore, kjo e folme dallon nga një sërë tiparesh që i ka vetëm ajo⁸.

Gjithashtu, duhet theksuar se e folmja e Devollit, nga pikëpamja e ruajtjes së formave fonetike dhe gramatikore është konservative. Në të ruhen një sërë tiparesh që dikur kanë qenë të mbarë shqipes, por në të folme të tjera kanë pësuar ndryshime të theksuara. Ndërkohë që format më origjinale ruhen kryesisht në zonat më jugore dhe më lindore të vendit (grupet *kl, gl, grupet lg, lk, nj*-ja fundore si mjet gramatikor) vërteton pohimin se ka një njësi më të madhe të të folmeve të toskërishtes.

Megjithatë, duhet vënë në dukje se rrethanat dhe kushtet historiko-shoqërore kanë bërë një lloj përzierje të të folmeve apo ndryshime brenda vetë të folmeve. Ndërkaq, deri në periudhën e Mesjetës e diçka më vonë mbaruan së vepruari një sërë ligjesh fonetike, ndikimet e dialekteve dhe të folmeve të njëra-tjetra vinin si rrjedhim i shpërnguljeve të popullsisë për verimin dhe dimërimin e bagëtive, i lidhjeve tregtare të qendrave të zhvilluara, kryesisht vetëm në disa qytete, si rrjedhim i emigracionit dhe pushtimeve të gjata, ndërsa sot veprojnë rrethana të tjera.

E folmja e Devollit ka pësuar ndryshime nën veprimin e gjuhës standarde e sidomos asaj të shkruar, e lëvizjeve të mëdha të popullsisë për shkak të punësimit në zona të tjera industriale apo bujqësore, si në veri dhe në jug të Shqipërisë, e ndryshimeve të thella shoqërore në arsimimin e popullsisë. Në

⁶ J. Gjinari, Gj. Shkurtaç, *Dialektologjia*, SHBLU, Tiranë, 2003, f. 228.

⁷ Përgjithësisht këto forma janë hasur te banorët e Devollit të Sipërm.

⁸ Shih J. Gjinari, Tipare të të folmeve të toskërishtes veriore të njëjtë me të gegërishtes jugore, SF, nr. 2, 1965, f. 29-137.

ANYLA SARAÇI

kushtet e sotme lëvizjet e mëdha migratore, tashmë jo në formën e kurbetit, por në formën e lëvizjeve familjare, zbrazja e pjeshme apo e plotë e fshatrave të tërë, trysnia e gjuhëve të “modës” etj., ka sjellë me vete zhdukjen dhe reduktimin e disa tipareve të vjetra dialektore, si dhe një përzierje të madhe të elementeve dialektore me forma të reja gjuhësore, shpesh dhe jo fort të përshtatshme me shqipen. Në këtë mënyrë, po bëhet gjithmonë e më i vështirë hulumtimi dhe mbledhja e dëshmive gjuhësore dialektore si dhe studimi i këtyre dëshmive në mënyrë të izoluar.

BIBLIOGRAFI

- CH. HOPF, *Chroniques gréco-romaines inédites ou peu connues publiées avec les notes et tables généalogiques*, përkth. Robert Elsie, Berlin, 1873.
- E. ÇABEJ, *Për historinë e konsonatizmit në gjuhën shqipe*, Studime gjuhësore III, 1977, Rilindja, Prishtinë.
- J. GJINARI, GJ. SHKURTAJ, *Dialektologjia*, SHBLU, Tiranë, 2003.
- J. GJINARI, *Mbi të folmen e Devollit*, BUSSHT, SSHSH, nr. 4, 1960.
- J. GJINARI, *Tipare të të folmeve të toskërishtes veriore të njëjtë me të gegërishtes jugore*, SF, nr. 2, 1965.
- K. ZDRULI, *Folklor nga Devolli i Sipërm*, Botim i ASHSH, Tiranë, 1987.
- Q. HAXHIHASANI, *Një vështrim mbi të folmen e Çamërisë*, Dialektologjia shqiptare I, Tiranë, 1971, f. 118-194.
- SH. DEMIRAJ, *Rreth mbaresave të shumës të emrave asnjans në gjuhën shqipe*, SF, nr. 2, 1968.
- V. XHAÇKA, *Disa zakone në festa kalendarike popullore në Devoll*, BUSHT, SSHSH, nr. 2, 1959.
- V. XHAÇKA, *Një shikim mbi të folmen e krahinës së Devollit*, BUSSHT, SSHSH, nr. 2, 1958.